

УДК 025.13:004+(075)54(477)''1921/1993''

**Надія Зубко,**

доцент кафедри книгознавства та комерційної діяльності  
Української академії друкарства

### **ДО ПРОБЛЕМИ ФОРМУВАННЯ ЕЛЕКТРОННОЇ КОЛЕКЦІЇ ШКІЛЬНИХ ПІДРУЧНИКІВ З ХІМІЇ РАДЯНСЬКОГО ПЕРІОДУ**

Обґрунтовано доцільність створення електронної колекції шкільних підручників з хімії, виданих у радянський період. Окреслено основні проблеми на шляху її формування і перспективного розвитку. Висвітлено хронологічну послідовність видання підручників з хімії для загальноосвітніх навчальних закладів в Україні. На прикладі книги з органічної хімії Л. Цветкова простежено еволюцію перевидань шкільного підручника.

*Ключові слова:* шкільний підручник з хімії, навчальне видання, види навчальних видань, електронна колекція.

Сучасна книжкова справа постала перед викликами, породженими соціальними, економічними, політичними, інформаційними трансформаціями суспільства. Усі соціальні інститути змушені переорієнтуватись, при-стосовуючись до вимог і потреб часу. Йдеться і про видавничу, книгарську, бібліотечну й бібліографічну діяльність, пов'язану з навчальною книгою, яка, змінюючись, все ж надалі залишається провідним засобом навчання і виховання школярів.

Творення якісної навчальної книги сьогодні неможливе без урахування позитивного досвіду, напрацьованого національною видавничою і педагогічною практикою. Навчальна книга в Україні має давню історію, однак чи не найціннішим для запозичення є досвід підручникотворення у радянський період, коли навчальна книга суттєво еволюціонувала під впливом різних чинників, детермінованих, з одного боку, реформуванням освітньої галузі, а, з іншого боку, розвитком видавничо-поліграфічного комплексу на тлі суспільних перетворень, що період для навчального книговидання можна вважати найбільш продуктивним. Це пов'язано і з кількісним зростанням репертуару, і з його тематичним і типо-видовим урізноманітненням, і зі зміною книг як за змістом, так і за формою.

Провідне місце серед навчальних видань посідає підручник, який чинний термінологічний стандарт визначає як «навчальне видання з

системати-зованим викладом дисципліни (її розділу, частини), що відповідає навчальній програмі та офіційно затверджене як таке» [3, с. 25]. Український підручникомознавець Я. Кодлюк розглядає шкільний підручник як «вид навчальної літератури, який репрезентує знання і види діяльності з конкретного навчального предмета відповідно до державних стандартів освіти та вимог навчальної програми з урахуванням особливостей цього предмета (його домінуючої функції), типу школи, вікових особливостей учнів і будується на засадах домінуючої концепції навчання» [8, с. 14]. Фахівці акцентують увагу й на інших сутнісних характеристиках цього виду видавничої продукції, зокрема тиражності й поліфункціональності. Типологічно близькими до підручника є навчальні посібники.

Навчальна книга неодноразово ставала предметом досліджень. Розвиток цього виду друкованої продукції фрагментарно відображений у працях з історії книги і книжкової справи. Йдеться передусім про узагальнювальні праці «Книга і друкарство на Україні», «400 років російського книгодрукування (1564–1964)», «Українське книговидання: витоки, розвиток, проблеми» Я. Ісаєвича, а також ті, в яких характеризується певний історичний період у розвитку книговидання і про які писали Т. Ківшар, О. Левчук, В. Молоткіна та ін.

Розвитку власне навчального книговидання і книгопоширення присвячені праці Є. Рубінштейна і М. Смушкової, І. Шомракової, Є. Тополь, А. Небензя, О. Юдіна, Н. Крик та ін. Дослідження кожного з них обмежені тими чи іншими хронологічними рамками й стосуються у більшості випадків не так українського підручникотворення, як радянської системи навчального книговидання.

На книжкове забезпечення навчального процесу звертали увагу дослідники історії школи та педагогіки: В. Кравець, О. Любар, О. Сухомлинська, Н. Гриценко та ін. Історико-дидактичні дослідження навчальних книг, передусім підручників, здійснювали Л. Стахів, Б. Фуртак, Н. Богданець-Білокаленко, Г. Розлуцька, В. Оліфіренко, І. Бай, Л. Височан, Н. Кузьменко, Я. Кодлюк та ін.

У цьому контексті варто виокремити монографію О. Жосана «Тенденції розвитку шкільної навчальної літератури в Україні (20-ті – 80-ті роки ХХ століття)», яка може претендувати на статус міждисциплінарного дослідження. Автор визначив і охарактеризував основні етапи розвитку навчальної книги в аналізованій період: «червоного ренесансу» (1921–1932 роки); централізації державної влади та деукраїнізації освіти (1933–

1959 роки); «розвиненого соціалізму» (1960-ті – 1980-ті роки ХХ ст.); виявив і описав чинники, що впливали на її зміст, структуру, формат та функції [7]. Раніше автор неодноразово наголошував на необхідності посилення дослідницької уваги до книгознавчих (бібліологічних) аспектів якості навчальної літератури [6]. Книгознавчий аспект дослідження підручника відрізняється саме увагою до матеріальної форми, взятої в її єдності зі змістом. Відповідно, такий підхід дає можливість з'ясувати певні закономірності, що пов'язують функціонування навчальної книги в суспільстві з історичними процесами, які в цьому суспільстві відбуваються. І одним з найбільш важливих для реалізації цього завдання є історико-книгознавчий аспект [16, с. 9].

Навчальна книга з хімії, якій присвячена наша стаття, з одного боку, посідає особливе місце в освітньому процесі, видавничому репертуарі й книгарському асортименті, зумовлене функціональною, предметною й читацькою специфікою, а з іншого боку, відображає загальні тенденції в еволюції навчального книговидання для загальноосвітньої школи.

Зацікавленість цим навчальним предметом зумовлена його пізнавальним і практичним значенням: вивчення основ хімії допомагає сформулювати в свідомості учнів спеціальну наукову картину хімічної реальності, без якої неможливо створити цілісне уявлення про природу, зрозуміти хімізацію як один з основних напрямів науково-технічного про-гресу, її користь і шкоду, оволодіти багатьма видами праці у промисло-вому, сільському господар-стві, на транспорті, у галузі охорони здоров'я, культури, побуту; зробити внесок у політехнічну освіту учнів і підготовку їх до праці у сфері мате-ріального виробництва [2, с. 977].

Підручники з хімії вивчалися педагогами з точки зору відображення у них змісту і структури хімічної освіти. Такі історико-дидактичні дослідження у різний час здійснювали К. Парменов, Л. Цветков, З. Гельман, Н. Буринська, Л. Величко, Н. Чайченко, О. Ярошенко, Н. Лукашова, О. Донік та ін.

У межах цієї статті ми характеризуватимемо підручники з хімії, видані у радянський період, звертаючи увагу на підвищення їх видавничої культури у межах перевидань, а також спробуємо обґрунтувати доцільність створення електронної колекції цього виду видавничої продукції. На нашу думку, саме електронна колекція могла б удоступнити досвід навчального книговидання минулих років. Зростає, власне, інтерес до повнотекстових копій друкованих видань, які пропонують бібліотеки чи

інші організації у відкритому (вільному) доступі. Саме такий спосіб отримання інформації зручний для читача, оскільки не вимагає переміщення у просторі, заощаджує час на оформлення і виконання замовлення, спрощує пошук інформації за текстом (наприклад, цитати, правила, персоналії), уможливорює додаткові маніпуляції з текстом документа тощо. Поширення найрізноманітніших гаджетів і способів під'єднання до глобальної комп'ютерної мережі дають змогу споживачеві ознайомитися з необхідними інформаційними ресурсами практично у будь-якому місці і у будь-який час.

На нашу думку, у створенні електронної колекції навчальних видань зацікавлено доволі широке коло читачів, адже підручник як об'єкт, що історично розвивається, привертає увагу представників різних наукових дисциплін. В. Рокітянський, укладач 19 випуску продовжуваного наукового збірника «Проблеми шкільного підручника», присвяченого історії навчальних книг, виокремив такі категорії фахівців, які зверталися і, очевидно, звертатимуться (з різними дослідницькими завданнями і, відповідно, методами) до минулого шкільного підручника:

- методисти, що узагальнюють і використовують досвід своїх попередників;
- історики школи і педагогіки, що розглядають питання використання навчальних книг у школі, втілення у них різних педагогічних ідей та ін.;
- історики книжкової справи (мистецтва книги, книгодрукування, книгорозповсюдження та ін.);
- історики літератури, зокрема дитячої і науково-популярної;
- історики науки, для яких історія навчального предмету і його втілення у шкільних підручниках є складовою (периферійною, але в деякі періоди важливою) утвердження і суспільного функціонування відповідної наукової дисципліни;
- історики мови, культури, ідеології, звичаїв, для яких навчальна книга є перш за все одним з історичних джерел для вивчення конкретного історичного явища [13, с. 3].

Цей список можна доповнити психологами і медиками, студентами й викладачами педагогічних, редакційно-видавничих спеціальностей, учителями-предметниками, а також авторами, ілюстраторами, редакторами, видавцями, експертами сучасних шкільних підручників.

Формуванню електронної колекції має передувати укладання реєстру видань. Колекція підручників з хімії для загальноосвітніх навчальних

закладів, на нашу думку, мала б охоплювати ті книги, які вийшли друком упродовж 1921–1993 років в УСРС–УРСР–Україні. Нижня хронологічна межа – 1921 рік – пов’язана з політичними та соціально-економічними перетвореннями у зв’язку з остаточним становленням в Україні радянської влади, що вплинуло на розвиток системи освіти, книговидання та книгопоширення і, відповідно, на навчальні видання, які змінювались і кількісно, і якісно (стосовно функцій, читацького призначення, внутрішньої структури, художньо-поліграфічного оформлення). На початку 90-х років ХХ ст. видання шкільних підручників відбувалось за усталеною в радянській час схемою. Вони перекладались з російського оригіналу, підготовленого московським видавництвом «Просвещение» і випускались українською мовою видавництвом «Радянська школа» («Освіта»). Таким чином упродовж 1990–1993 років побачили світ підручники Г. Рудзітіса та Ф. Фельдмана. Перші національні підручники з хімії вийшли друком в Україні лише 1994 року.

Слід зазначити, що той чи інший етап у розвитку підручників з хімії для загальноосвітніх навчальних закладів, пов’язаний з реформуванням школи, зміною навчальних планів та програм. Усі тогочасні підручники існували не менше п’яти років і систематично перевидувались зі змінами та доповненнями.

Український дослідник В. Павловський виокремлює такі початкові етапи у «теорії й практиці побудови підручника для радянської школи»: 1) етап пристосування старих підручників до потреб радянської школи (1917–1923); 2) етап т. зв. «робітної книжки» (1923–1928); 3) етап творення підручників для комплексно-проектної системи освіти, тісно пов’язаною з практикою соцбудівництва (1929–1930); 4) етап, зумовлений усуненням «Комплексів і проектів з програм для політехнічної школи» і «боротьбою за систематичні знання» відповідно до ухвали ЦК ВКП(б) від 5 вересня 1931 року (1931–1933); 5) етап створення стабільних підручників згідно з постановами ЦК ВКП(б) від 12 лютого 1933 року та ЦК КП(б)У від 16 лютого 1933 року (від 1933 року) [12]. Останній завершився лише з проголошенням незалежності Української держави.

У роки становлення радянської влади хімія як самостійний навчальний предмет викладалася за раніше надрукованими підручниками. Йдеться, передусім, про навчальну книгу з хімії К. Кравза опубліковану 1910 р. товариством «Українська школа» у Чернівцях і 1919 р. заходами і коштом Кооперативного видавничого товариства «Наука» у Вінниці.

У 1923 р. затверджуються програми, за якими «навчальний предмет будується не згідно з логікою хімічної науки, а підпорядковується спільним для різних предметів комплексним темам» [7, с. 146]. З’являється новий вид навчальних видань – робочі книги, які «містили не систематичний курс хімії, а лише матеріал, необхідний для самостійного осмислення учнями на практиці важливих загальношкільних комплексів» [1, с. 72]. Робочі книги з хімії складались з «дослідницьких» завдань і контрольних запитань, адресованих школярам, які, спостерігаючи та експериментуючи, мали прийти до певних висновків. Тобто учні мали «здобувати» знання, а не отримувати їх готовими.

Значного поширення в українських школах у зазначений період набули робочі книги з хімії відомого російського хіміка-методиста П. Лебедева [5, с. 3]. В Україні було перекладено і видано лише «Робітну книгу з хемії» Б. Перекаліна й П. Ребіндера (1932), однак вона адресувалась студентам хімічних технікумів.

Державним видавництвом України 1926 р. та 1929 р. було випущено «Короткий курс хемії» М. Григор’єва (у перекладі з російської мови П. Пищаленка). Його, як зазначено у підзаголовкових даних, «дозволено до вжитку як підручник в установах соцвиху». Для цього підручника «відповідно до комплексних програм із хімічних знань для вивчення в школі відбирався тільки той матеріал, який був необхідний для засвоєння природних умов розвитку сільського господарства і фабрично-заводської промисловості» [5, с. 145].

Паралельно Державний науково-методологічний комітет Наркомосвіти УСРР рекомендував використовувати у школах підручники професора харківського університету С. Хогинського, який написав «Елементарний курс хімії» українською (1926, 1928–1931) і російською (1927, 1928, 1930) мовами, один з них нагороджений першою премією Наркомосу УСРР (1929); підручник для старших класів школи (1930–1934) [14]. Їх випускали видавництва «Український робітник», «Держвидав України», «Радянська школа».

Ухвалення 1933 р. постанови «Про підручники для початкової і середньої школи» стало переломним моментом в історії навчального книговидання. Документом заборонялося видання так званих «робочих книг» і «розсипних підручників», які не дають системних знань з шкільних предметів, і доручалося Народному комісаріату освіти й Державному видавничому об’єднанню забезпечити видання стабільних підручників, розрахованих на

використання багатьох років; встановлювалося, що з кожного предмета має бути єдиний обов'язковий підручник [11]. Таким став підручник з не-органічної хімії В. Верховського для 7–9 класів і з органічної хімії В. Верховського, Я. Гольдфарба, Л. Сморгонського для 10 класу, які видавались до 1948 року. Упродовж 1949–1957 рр. для семикласників систематично перевидавався підручник з хімії Д. Кірюшкіна, а для учнів 810 класів – підручник В. Левченко, М. Іванцової, М. Соловйова та В. Фельдта.

Перехід на обов'язкове восьмирічне навчання зумовив випуск підручників з хімії А. Смірнова та Г. Шелінського (1962–1969). «Книгами-довгожителами» стали підручники з неорганічної хімії Ю. Ходакова, Д. Епштейна, П. Глоріозова для 7–8 класів та для 9 класів, які перевидавали протягом 1970–1988 років. Органічна хімія викладалася за підручником Л. Цветкова, який упродовж 1963–1968 рр. вийшов друком шість разів, а в 1969–1989 рр. – двадцять.

Запровадження і розвиток системи факультативних занять спричинили до появи навчальних посібників для поглибленого вивчення хімії, наприклад: «Основи хімічного аналізу» О. Москаленко (1970). «Будова і властивості органічних сполук» Ф. Бабічев, М. Корнілов (1971), «Хімія металів» Г. Ніколасвої та Т. Савич (1972), «Основи хімії полімерів» Ф. Боєчко (1976) «Основи електрохімії» Л. Каданер та А. Щокіної (1982) тощо. Для вечірньої (змінної) і заочної середньої загальноосвітньої школи виходив друком навчальний посібник з неорганічної хімії колективу авторів: С. Балезіна, М. Ключникова, В. Полосіна (1975).

Перехід на одинадцятирічний тер-мін навчання супроводжується вилученням з програми надто складних теоретичних питань і виданням підручників Г. Рудзітиса і Ф. Фельдмана. [2, с. 978]. Вперше, як пробні, їх випустили ще 1979 р. в Москві. «Радянська школа» підготувала до друку перекладений підручник з неорганічної хімії для 8 класу (два видання 1990 і 1992 рр.) і для 9 класу (1993), з органічної хімії для 10 (1992) органічної і основ загальної хімії (1993).

Загалом вийшло друком більше 100 підручників з хімії, серед яких переважали перевидання. Так, чверть століття в українських школах використовувався підручник з органічної хімії Л. Цветкова, укладений у лабораторії методики хімії Інституту методів навчання і виданий Академією педагогічних наук Радянського Союзу ще 1950 р. для дослідної перевірки в школах. Це – єдиний підручник з хімії, який 1972 р. був удостоєний Державної премії СРСР.

Перше україномовне видання Л. Цветкова «Органічна хімія» у перекладі Л. Ніколенко побачило світ у Києві 1963 р. Зміст підручника відображений у чотирьох розділах: «Вуглеводні. Теорія хімічної будови органічних сполук О. М. Бутлерова», «Кисневмісні органічні сполуки», «Азотовмісні органічні сполуки», «Успіхи органічної хімії») й структурований за 52 параграфами. Доповнено книгу окремим розділом, який складається з завдань, які мали виконуватись у рамках лабораторних дослідів та практичних занять. Якщо палітурка українського видання відрізняється від російського оригіналу, то внутрішнє оформлення типово, зокрема, використовувалися одні й ті ж шрифтові виокремлення: для нових понять – курсив, правил та визначень – прямий жирний шрифт, додаткового тексту – шрифт зменшеного розміру. У вступі автор пояснював, що матеріал, надрукований дрібним шрифтом, слід читати для систематизації знань під час повторення курсу, а не під час першого ознайомлення з тою чи іншою темою.

1964 р. побачило світ друге видання підручника Л. Цветкова з органічної хімії, як вказано у підзаголовкових даних, виправлене і доповнене. У останньому розділі з'явився новий параграф «Органічна хімія – сільському господарству». Така структура видання підручника залишалася незмінною до 1968 р., коли його знову перероблено і доповнено відповідно до вимог нової програми. Змінилося не лише змістове наповнення видання, а й його внутрішнє та зовнішнє оформлення: збільшився формат книги (на зміну 84x108/32 прийшов 60x90/16); з'явилися спускові шпальти; почали використовуватися нешрифтові виокремлення відкресленнями (лініями) і обрамленнями (рамками); перероблено дизайн оправи.

Учителів вважали (це фіксують тогочасні рецензії), що за підручником Л. Цветкова легко й цікаво працювати, хоча його теоретичний рівень значно вищий і обсяг більший, аніж у підручниках, які раніше використовувалися у середній школі. З великої кількості матеріалу органічної хімії у ньому вдало відібрано те, що становить основи науки і доступне розумінню учнів. За словами педагогів, підручник написано чіткою, простою, лаконічною мовою; найскладніші питання теорії описані доступно і зрозуміло для учнів. Учителі, відтворюючи думки школярів, відзначали, що матеріал подається доказово, змушує акцентувати увагу на головному, задуматися над запитаннями, вміщеними у тексті параграфу, розмірковувати над підручником, не завчати викладене без з'ясування суті явищ [9, с. 89].

Реформування навчальних планів і програм зумовлювали подальші

перевидання підручника зі змінами і доповненнями. Зокрема, у 19 виданні вміщено п'ятдесят параграфів, згрупованих у 12 розділів: «Теорія хімічної будови органічних сполук», «Насичені вуглеводні», «Ненасичені вуглеводні», «Ароматичні вуглеводні», «Природні джерела вуглеводнів», «Спирти і феноли», «Ельдегіди і карбонові кислоти», «Складні ефіри. Жири», «Вуглеводні», «Аміни. Амінокислоти. Азотовмісні гетероциклічні сполуки», «Білки. Нуклеїнові кислоти», «Синтетичні високомолекулярні речовини і полімерні матеріали на їхній основі». У підручнику детальніше розглядається електронна будова атомів хімічних елементів і малих періодів; замість промислового синтезу етилового спирту викладено виробниче отримання метанолу; подано відомості про п'ятичленні моносахариди (пентози), азотовмісні гетероциклічні сполуки, нуклеїнові кислоти; в кінці курсу в самостійну тему виділено вивчення синтетичних високомолекулярних речовин і полімерних матеріалів [15, с. 25].

У вступі визначено предмет навчальної дисципліни, охарактеризовано відмінності між органічними і неорганічними речовинами, описано розвиток органічної хімії як науки. Короткі вступи (1–2 абзаци) передують основному текстові першого параграфа кожного розділу. Вони покликані «увести» учня у матеріал розділу, актуалізувати ті проблеми й питання, відповіді на які подані у тексті, наведеному далі. Більша частина параграфів має типову структуру, що дає змогу послідовно охарактеризувати різні органічні речовини, звертаючи увагу на їхні хімічні та фізичні властивості, добування, застосування тощо. Такий виклад матеріалу полегшує пошук, упорядкування і систематизацію знань учнів з органічної хімії. Для виокремлення найважливіших відомостей з предмету використовують зміну розміру, накреслення та насичення шрифту. Відсутність резюме наприкінці розділів зумовлена тим, що спроба автора зробити їх короткими, не вдаючись до хімічної символіки, мало допомагало учням, якщо ж у текст вводили хімічні рівняння, то дублювався попередній матеріал і деякі учні прагнули замінити вивчення параграфу читанням лише висновків [15, с. 28]. Водночас автор розумів важливість узагальнювальних висновків для формування в учнів системних знань. Саме тому у перевиданні підручника 1984 р. вперше подано висновки, що узагальнюють те, що мало б бути вивчене учнями у 10 класі. У цьому ж 16 перевиданні найважливіші відомості з органічної хімії винесено на форзац.

Основний текст підручника Л. Цветкова доповнено додатковим. У параграфи уведено відомості, що логічно продовжують зміст навчальної

теми, поглиблюють знання про будову органічних речовин у процесах, що відбуваються у молекулах при хімічних перетвореннях. У підручнику подано короткі біографічні довідки і портретні зображення про видатних хіміків: Олександра Бутлерова, Миколи Зелінського, Сергія Лебедева, Миколи Зініна, Марселена Бертелло. Апарат організації засвоєння представлений запитаннями, завданнями та вправами. Вони розташовуються після параграфів і нумеруються в межах розділів (середня кількість 30). Як і додатковий текст їх складено петитом.

У першому виданні підручника вміщено 58 ілюстрацій, у шостому – уже 75. Вони унаочнюють певне хімічне виробництво, відображаючи загальний вигляд установки для гарячого пресування, для каталітичного крекінгу, вивантаження «коксового пирога» з камери, цех гідролізу і т. п. У 19 перевиданні підручника більша частина ілюстрацій демонструє об'ємно-просторові моделі та схеми молекул. Їх виконано уже у дві фарби: чорну та червону. На чотирьохсторінковій вкладці у кольорі зображено промислову установку для добування ацетилену з метану, автоклав для гідрування жирів, моделі молекул органічних речовин. На форзаці подано схеми утворення гібридних хмар атома вуглецю, класифікацію основних класів органічних речовин, функціональні групи та вуглеводневі радикали.

Перевидання підручників з органічної хімії демонструють еволюцію апарату орієнтування. Так, предметний (близько 350 понять) та іменний (20 прізвищ) покажчики вперше з'явилися у виданні 1974 року. У 14 виданні (1982 рік) подано сигнали-символи, але відсутність тлумачень та чорний колір знижують їхню мнемонічну функцію. У червоному кольорі їх надруковано лише 1983 року (тоді як у російському підручнику – ще 1973 року). У виданні 1988 року використано інші символи: знак питання, трикутник, квадрат, але для диференціювання завдань. Окремі правила та визначення марковано червоним кружечком. У 19 перевиданні значення символів розшифровано на звороті титульного аркуша.

На естетичність й ергономічність навчальної книги впливає використаний папір, його гладкість, білість, світлопроникність на інші властивості, які залежать від вмісту у сировині вибіленої целюлози, деревної маси, фарбників, наповнювачів та інших компонентів. Наприклад, шосте видання 1977 року завдяки використаному світлому друкарському папері № 1 є набагато читабельнішим, аніж видання 1983 року, надруковане папері № 2 з жовтуватим відтінком. Книжковий блок у всіх перевиданнях скріплено шиттям, корінець змінено капталом, що забезпечувало належні

експлуатаційні характеристики підручника, які від 1978 р. відповідно до урядової постанови «Про безплатне користування підручниками учнями загальноосвітніх шкіл» учні не купували, а отримували безкоштовно на один рік з фондів шкільних бібліотек [10].

Характеристика підручника з органічної хімії Л. Цветаєва засвідчує, що перевидання книги одного автора є досить різними. На їх «перетворення» впливали розвиток хімічної науки, реформи в освітній галузі, модернізація видавничо-поліграфічного комплексу. Серед випущених у радянський період підручників представлені перевидання різних видів: доповнені, які містять будь-які додаткові щодо попереднього видання матеріали (параграфи, розділи); виправлені, в яких усунуто граматичні і фактологічні помилки, неточності, уточнено положення тексту попереднього видання; перероблені, у яких змінено значну частину тексту; переглянуті, до тексту яких внесено зміни редакційного характеру – уточнення, зміни формулювань, заміни застарілого матеріалу новим; розширені, текст яких тематично розширено у порівнянні з попереднім; а також стереотипні, тобто видані без змін і комбіновані, що зазнали змін, передбачених кількома з перелічених видів. Вважаємо, що їх усі варто відображати в електронній колекції.

Колекція підручників може функціонувати як самодостатня і відображати розвиток саме цього виду друкованих навчальних книг. З іншого боку, цікавим буде її доповнення іншими видами, що дасть змогу прослідкувати розвиток типологічної структури навчального книговидання. Йдеться передусім про практикум «Задачі і вправи з хімії» Я. Гольдфарба, Л. Сморгонського та інших авторів. Упродовж 1948–1988 рр. цей збірник перевидавався як стереотипно, так і зі змінами та доповненнями близько сорока разів.

Характерною особливістю 60–80-х років ХХ ст. був випуск науково-популярних книг, які входили до складу предметних навчальних комплексів для учня, наприклад: «Оповідання з хімії» Ю. Фіалкова (1960), «Цікаві нариси з хімії» О. Храпковського (1966), «Цікава хімія» М. Василеги (1980, 1989), «Світ непомічених гігантів» (про колоїдну хімію) Ф. Овчаренко та О. Алексєва (1981), «Цілюща хімія» (про фармацевтичну хімію) В. Попова та Р. Левчин (1981), «Бесіди про біохімію і біотехнологію» Л. Литвиненко (1987). У 60-х роках ХХ ст. започатковано серію «Бібліотечка юного хіміка», серед видань якої можна виділити книги О. Астахова «Хімічна стенографія» та «П'ять братів галогенів», А. Гончарова «Кисень у природі і техніці»,

О. Москаленка «Сонячний камінь», видання про видатних хіміків «Михайло Васильович Ломоносов» (автор – Ю. Фіалков) та «Дмитро Іванович Менделєєв» (автор – Т. Шовкопляс).

Пізнавальні книги з хімії виходили друком й у інших серіях видавництва «Радянська школа». У межах серії «Твоя майбутня професія» 1979 р. опубліковано книгу В. Марштупи та М. Зайця «Хіміки творять чудеса». Низка видань, а саме – О. Макогона «Хімічні розваги», Ю. Несіса «Подорож в гліб атома», Л. Бударина та Г. Сверіденко «Досліди з хімії в школі і дома») побачили світ у складі серії «Коли зроблено уроки».

Унікальними для навчального книговидання з хімії можна вважати вихід у світ двох «Хімічних хрестоматій», упорядкованих М. Коваленко для учнів 7–8 та 9 класів. 1981 р. навчальний комплекс школяра поповнився «Довідником з хімії для учнів загальноосвітньої школи» В. Ткача та А. Шаповалова.

Очевидно, що є потреба у перспективі розширити хронологічні рамки і тематичний діапазон колекції виданнями з інших шкільних предметів. Цікавими для дослідників будуть зібрання навчальних книг певного виду: букварі, читанки, навчальні словники та довідники, хрестоматії тощо. У перспективі колекцію можна розширити публікаціями з підручничознавства і підручникотворення.

На нашу думку, доступ до електронних копій, належним чином систематизованих і оснащених необхідним пошуковим апаратом з правом читати, копіювати, завантажувати сприятиме розширенню кола потенційних читачів підручників, створених у минулому, і позитивно вплине на удосконалення навчальних книг у майбутньому.

Ми усвідомлюємо, що створення електронної колекції – складний процес, який вимагає значних фінансових, трудових, матеріально-технічних затрат на сканування та оцифрування друків, переведення їх у машиночитаний формат, архівування, каталогізування управління інформаційними ресурсами за допомогою відповідного програмного забезпечення; знання і дотримання авторських і суміжних прав. У підсумку ж можна розраховувати не так на економічний, як на соціальний ефект.

Думаємо, що формування електронних колекцій під силу провідним освітянським бібліотекам. Це може бути спільний проект Державної науково-педагогічної бібліотеки імені Василя Сухомлинського, Львівської та Миколаївської науково-педагогічних бібліотек. До нього можуть долучатися ентузіасти, адже як зазначав колись видатний книгознавець

Микола Рубакін, книжкова справа «чекає і чекає невтомних переконаних працівників. І такі, зрозуміло, знайдуться і зроблять історичну справу».

### Список використаних джерел

1. *Борисов И. Н.* Методика преподавания химии в средней школе / И. Н. Борисов. – М. : Учпедгиз, 1956. – 461 с.
2. *Буринська Н. М.* Хімія як навчальний предмет / Н. М. Буринська // Енциклопедія освіти. – К. : Хрінком Інтер, 2008. – С. 977–978.
3. Видання. Основні види. Терміни та визначення (відповідно до ДСТУ 3017-95) // Стандарти з поліграфії і видавничої справи : довідник / Б. В. Дурняк, В. П. Ткаченко, І. Б. Чеботарова. – Львів : УАД, 2011. – С. 18–31.
4. *Гаврусейко Н. П.* О новом учебнике по органической химии / Н. П. Гаврусейко // Химия в школе. – 1969. – № 6. – С. 83–86.
5. *Донік О. М.* Реалізація змісту хімічних знань у шкільній навчальній літературі в Україні за комплексною системою навчання / Олена Миколаївна Донік // Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка : зб. наук. праць. – Житомир, 2007. – Вип. 36. – С. 145–147.
6. *Жосан О. Е.* Книгознавчі аспекти шкільного підручничознавства [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://intkonf.org/kand-pedagog-nauk-zhosan-oe-knigoznavchi-aspekti-shkilnogo-pidruchnikoznavstva>. – Назва з екрану.
7. *Жосан О. Е.* Тенденції розвитку шкільної навчальної літератури в Україні (20-ті – 80-ті роки ХХ століття) : [монографія] / О. Е. Жосан. – Кіровоград : Ексклюзив-систем, 2013. – 656 с.
8. *Кодлюк Я. П.* Теорія і практика підручникотворення в початковій освіті : підручник для магістрантів та студентів педагогічних факультетів. – К. : Наш час, 2006. – 368 с.
9. *Ладнова З. Н.* Об учебнике органической химии для средней школы / З. Н. Ладнова, Г. Н. Осокина, Е. И. Юкланова, М. М. Янкова // Химия в школе. – 1965. – № 1. – С. 89–90.
10. О мерах по исполнению постановления ЦК КПСС и Совета Министров СССР «О переходе на бесплатное пользование учебниками учениками общеобразовательных школ» : Постановление Совета Министров УССР, Центрального Комитета Компартии Украины от 20.01.1978 № 46 – [Електронний ресурс]. – Режим доступа : [http://search.ligazakon.ua/l\\_doc2.nsf/link1/KP780046.html](http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/KP780046.html). – Название с экрана.
11. Об учебниках для начальной и средней школы : из постановления ЦК ВКП(б) от 12 февраля 1933 г. – [Електронний ресурс]. – Режим доступа : <http://lib4all.ru/base/V3284/V3284Part128-350.php>. – Название с экрана.
12. *Павловський В.* Основні хімії у побудові підручника для політехнічної школи / В. Павловський // Комуністична освіта. – 1933. – № 5. – С. 47–55.
13. *Рокитянський В. В.* От составителя / В. В. Рокитянский // Проблемы

школьного ученика : сб. ст. – М. : Просвещение, 1990. – Вып. 19 : История школьных учебных книг. – С. 3–6.

14. Хотинський Євген Семенович [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.pharmacencyclopedia.com.ua/article/233/xotinskij-yevgen-semenovich>. – Назва з екрану.

15. *Цветков Л. А.* О работе с новым изданием учебника органической химии / Л. А. Цветков // Химия в школе. – 1988. – № 4. – С. 25–28.

16. *Шалашна Н. М.* Дослідження підручника в українській історико-книгознавчій думці ХІХ століття / Н. М. Шалашна // Проблеми сучасного підручника середньої та вищої школи : зб. наук. праць. – Вип. 2. – Донецьк : Східний ВД, 2003. – С. 7–16.

Стаття надійшла до редакції 14.05.2015 р.

UDC 025.13:004+(075)54(477)“1921/1993”

**Nadiia Zubko,**

lecturer of Department of Bibliology and business,  
Ukrainian Academy of Printing

### **To the problem of forming electronic collection of textbooks on chemistry in soviet period**

The expediency of creating an electronic collection of school textbooks on chemistry published in the Soviet period is grounded. The author defines that the collection of books on chemistry for secondary schools would cover the books published during the years 1921–1993 in Ukraine. The author proves that the establishment of an electronic collection of educational media interest historians of school pedagogy, books, literature, science, language, culture, ideology, customs, teachers, psychologists and doctors, students editing and publishing professions, authors, illustrators, editors, publishers, experts of modern textbooks. The main problems on the way of its formation and perspective development are defined.

The chronological sequence of publication of textbooks on chemistry for secondary schools is described. The original and translated textbooks on chemistry produced by publishers «Ukrayinskyy robitnyk», «Derzhvydav Ukrainy», «Radyanska shkola» are considered. The evolution reissues of textbook chemistry one author is tracked (by the example of the book on organic chemistry L. Tsvyetskova).

The collection of textbooks is proposed to supplement other components of set of educational books: books of problems, reading books, training aids, guides, popular non-fiction publications. The author proves that the electronic copies with the right to read, copy, download, will help expand the educational books and improve their in the future.

*Keywords:* school textbook on chemistry, educational editions, types of educational editions, electronic collection.

УДК 025.13:004+(075)54(477)''1921/1993''

**Надежда Зубко,**

доцент кафедры книговедения и коммерческой деятельности,  
Украинская академия печати

**К проблеме формирования электронной коллекции школьных учебников по химии советского периода**

Обоснована целесообразность создания электронной коллекции школьных учебников по химии, изданных в советский период. Определено, что коллекция учебников по химии для общеобразовательных учебных заведений должна охватывать издания, выпущенные в Украине в течении 1921–1993 годов. Показано, что в создании электронной коллекции учебных изданий заинтересованы исследователи истории школы, книжного дела, литературы (в частности детской и научно-популярной), науки, языка, культуры, идеологии, обычаев, а также педагоги, психологи и медики, студенты и преподаватели педагогических и редакционно-издательских специальностей, а также авторы, иллюстраторы, редакторы, издатели, эксперты современных школьных учебников. Очерчены основные проблемы на пути формирования и перспективного развития электронной коллекции.

Исследована хронологическая последовательность издания учебников по химии для общеобразовательных учебных заведений в Украине. Приведены основные оригинальные и переведенные учебники по химии, выпущенные издательствами «Украинський робитник», «Держвыдав України», «Радянська школа». На примере учебного издания по органической химии Л. Цветкова прослежено эволюцию переизданий школьного учебника.

Предложено дополнить коллекцию учебников и другими составляющими учебных книжных комплексов: сборниками задач, хрестоматиями, справочниками, научно-популярными изданиями. Обосновано, что доступ к электронным копиям, должным образом систематизированных и оснащенных необходимым поисковым аппаратом с правом читать, копировать, загружать, будет способствовать их изучению и положительно повлияет на усовершенствование учебных книг в будущем.

*Ключевые слова:* школьный учебник по химии, учебное издание, виды учебных изданий, электронная коллекция

УДК 001.32:54(477)''1959–1965''

**Олексій Лук'янець,**

наук. співробітник інституту архівознавства НБУВ

**НАУКОВО-ОРГАНІЗАЦІЙНА ТА ПРОСВІТНЯ ДІЯЛЬНІСТЬ  
УКРАЇНСЬКОГО РЕСПУБЛІКАНСЬКОГО ВІДДІЛУ  
ВХТ ім. Д. І. МЕНДЕЛЄЄВА (1959–1965):  
ДОКУМЕНТАЛЬНА СПАДЩИНА**

У статті окреслено та проаналізовано джерельну базу з дослідження діяльності Українського республіканського відділу Всесоюзного хімічного товариства ім. Д. І. Менделєєва за матеріалами фонду ЦДАВО України.

*Ключові слова:* архівні документи, наукове товариство, хімізація сільського господарства, Менделєєвський з'їзд, Український республіканський відділ Всесоюзного хімічного товариства ім. Д. І. Менделєєва.

Період 1959–1965 рр. історії УРСР характеризувався відносною лібералізацією політичного життя, стрімким розвитком науки та певними економічними успіхами розвитку народногосподарського комплексу. В рамках прийнятого семирічного народногосподарського плану (1959–1965 рр.) було поставлено завдання активного розвитку хімічної промисловості та «всебічної хімізації» сільського господарства. Відповідно, для успішної реалізації зазначених завдань залучалися всі наявні засоби та ресурси. Зокрема, у зазначених процесах свою роль відіграло Всесоюзне хімічне товариство ім. Д. І. Менделєєва та його республіканський відділ в УРСР – як найбільші наукові громадські організації хімічного профілю союзного і республіканського масштабу.

Всесоюзне хімічне товариство ім. Д. І. Менделєєва (ВХТ) організоване в 1932 р. на базі Російського хімічного товариства, заснованого 1868 р., яке, в свою чергу, в 1878 р. трансформувалося в Російське фізико-хімічне товариство. Перші наукові об'єднання Всесоюзного хімічного товариства ім. Д. І. Менделєєва в Україні були створені наприкінці 1933 р. Основні наукові завдання товариства: сприяння ефективному впровадженню досягнень хімічної науки у народне господарство та побут, пропаганда хімічних знань серед населення та науково-технічних кадрів, заохочення винахідництва та раціоналізаторства.

В науковій літературі відсутнє спеціалізоване наукове дослідження із заявленої тематики. Діяльність Українського республіканського відділу